

**Творчі дискусії
з проблем суспільного
розвитку**

Геєць В.М., акад. НАН України
Інститут економічного прогнозування НАН України

**ІНСТИТУЦІЙНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ
І СУСПІЛЬНИЙ РОЗВИТОК**

Розкривається сутність суперечностей та шляхів їх розв'язання в частині проблем, пов'язаних з відсутністю інституційних перетворень, здійснених в Україні на шляху забезпечення як суспільного розвитку, так і економічного зростання¹.

Для забезпечення успішного розвитку необхідні не лише довіра населення до процесів перетворень і врахування мотивів, формуючих цю довіру, але й інституційні перетворення, завдяки яким ця довіра (тобто ставлення до того, що відбувається) реалізується². Насамперед це стосується інституту власності, завдяки якому у населення виявляються мотиви до активності як господарської, так і суспільної.

Відтак зазначимо, що лише 17,5% опитаних у 2004 р. підтримували приватизацію великих підприємств, у той час як не підтримували 56,1% опитаних; 29,1% були в числі тих, що не визначилися (табл. 1). Що стосується малої приватизації, то населення було переважно за її проведення (2004 р. – 47,2% опитаних). Йти шляхом розвитку малого підприємництва, на що зорієнтована поки що більшість населення – означає перетворити нашу країну в країну "крамарів" і "цеховиків", що працюють у підвалах і в напівзруйнованих цехах. Крім того, прихильників тих, хто підтримує прибічників капіталізму, у 2004 р. було всього 11,7%. Їх кількість у порівнянні з 1994 р. зменшилася (12,7%), у той час як кількість прихильників соціалізму збільшилася з 22,1% у 1994 р. до 25,2% у 2004 р. (табл. 2). Наявною є соціалізація настроїв у суспільстві, на протиположному необхідним за логікою буржуазно-демократичним перетворенням, що формують велику власність, яка здатна забезпечувати в першу чергу конкурентоспроможність.

Таким чином, якщо враховувати думку населення, необхідність чого ілюструє досвід більш ніж десятилітніх перетворень, то мусимо надалі вирішувати суперечливі задачі соціалізації держави й ефективного управління нею, з

¹ Стаття є логічним продовженням авторської статті у журналі "Економічна теорія" № 2 за 2005 рік під назвою "Взаємодія довіри і розвитку".

² Детальніше про проблему взаємодії довіри і розвитку див. [1].

одного боку, і капіталізації економіки – з іншого, як цього потребуватиме сучасність. Тим паче, що значна частина опитаних (понад 50%) настроєна проти великого приватного бізнесу, особливо шляхом розвитку процесів приватизації. Оскільки дотепер це був один із основних шляхів формування приватного підприємництва і великого конкурентоспроможного бізнесу, що здійснює нагромадження капіталу шляхом приватизації, то ми змушені будемо багато в чому змінити підходи до процесів нагромадження і капіталізації економіки. У частині цього доведеться знайти нові підходи, що дотепер використовувалися вкрай слабо – адже має відбутися приватизація житлово-комунального господарства, газотранспортної і транспортної систем, поглиблення земельної реформи і забезпечення переходу від парцельованого і дрібнотоварного виробництва до середньо- і крупнотоварного, адже земля – одне з найбільших багатств України. У результаті подальшої капіталізації економіки України в оборот згодом можуть увійти капітали обсягом 500–700 млрд. дол. США і навіть більше, що, взагалі ж, з огляду на її майбутнє – необхідний процес.

Таблиця 1

Відношення населення України до приватизації великих і малих підприємств у 1994–2004 р. *, % респондентів

	1994		1999		2003		2004	
	великі	малі	великі	малі	великі	малі	великі	малі
В основному не підтримую	38,4	18,3	52,4	22,9	51,8	22,7	56,1	25,2
Важко відповісти	34,2	24,4	29,0	27,2	29,1	27,7	26,3	27,6
В основному підтримую	24,7	54,8	17,7	49,2	18,9	49,3	17,5	47,2

*Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін. – К.: ЗАТ "ВІПЛ", 2004. – С. 586.

Таблиця 2

Ступінь підтримки населенням розвитку шляхом капіталізму і соціалізму в Україні в 1994–2004 р. *, % респондентів

	1994	1999	2003	2004
Підтримую прихильників соціалізму	22,1	23,9	25,7	25,2
Підтримую прихильників капіталізму	12,7	10,9	10,6	11,7
Підтримую і тих і інших осіб, аби не було конфліктів	23,7	20,5	23,4	19,9
Не підтримую нікого	20,0	22,5	22,3	22,6
Важко сказати	19,3	19,2	16,1	18,1

*Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін. – К.: ЗАТ "ВІПЛ", 2004. – С. 588.

У разі подальшої соціалізації держави при збереженні приватної власності виникає проблема визначеного нівелювання соціальної нерівності, яка досягла небачених розмірів як у доходах, так і у володінні власністю, оскільки в цьому сьогодні закладені два величезні протиріччя. *Перше* – диференціація населення за присвоєнням додаткового продукту, у зв'язку з чим

потрібно приділити значну увагу зміні політики оплати праці і звужуванню рамок присвоювання прибутку великим капіталом. *Друге* – формування великої приватної власності в Україні, як і в інших країнах з перехідною економікою за короткий період часу – це результат роздержавлення і присвоювання накопиченого багатства, а не процес капіталізації додаткового продукту в умовах жорсткої конкуренції, у тому числі і з закордонним капіталом. Через це ми змушені будемо змінювати модель концентрації приватної власності, розвитку конкуренції, а також формування нового класу власників. Відносно старих же доведеться або прийняти амністію стосовно їхнього минулого, або провести реприватизацію, або знайти третій шлях.

Перший за існуючого ставлення до великого бізнесу навряд чи підтримає громадськість. У цьому випадку влада втратить легітимність, незважаючи на вибори, які тільки-но відбулися. *Другий* шлях є більш прийнятним, оскільки існують досить прості ринкові методи, але в цих умовах виникає невіршена дотепер проблема глибини і масштабів перегляду підсумків інституційних перетворень власності за всі минулі роки. У силу цього залишаються невизначеними майбутні взаємини держави з великим бізнесом – адже якщо враховувати в подальшій діяльності думку населення, сформовану відповідно до задекларованих демократичних принципів, то стає очевидним – великий бізнес зараз не сприймається населенням. Виникає питання – яким буде майбутнє цього бізнесу, оскільки велика приватизація, на думку того ж населення, є недоцільною. Але якщо таким шляхом і в такому напрямку проводити "соціалізацію держави" і в якості необхідної умови розширювати вплив держави, то в результаті виникнуть умови для прямого шляху до бюрократичного капіталізму, при якому чиновники і бюрократи стануть (і це є цілком логічним) на шляху якщо не ринкових перетворень, то, принаймні, формування такого ступеня конкурентоспроможності економіки, з яким країна свідомо програє своє майбутнє. У результаті ми одержимо не "світанок", а "захід" ринкових перетворень і в підсумку будемо змушені шукати способи розвантаження держави від соціальних зобов'язань для того, щоб вигравати конкуренцію у світі. Останнє неможливо без створення великого конкурентоспроможного бізнесу з метою консолідації капіталу шляхом капіталізації прибутку і приросту власності, у тому числі і за рахунок купівлі її за рубежом. В остаточному підсумку великий бізнес водночас повинен мати доступ і до влади, тому що без її підтримки протистояти великому західному капіталу, який давно й успішно освоїв прозорі методи роботи з державою, у тому числі і за її підтримки, буде нічим.

Отже, сучасна теза про те, що у владну еліту *не повинні входити* представники великого бізнесу, є малопродуктивною. Помилкою зазначеної тези є те, що в наш час невраховується факт наявності механізмів розв'язання протиріч між працею і капіталом, які були притаманні минулому.

Теза в теорії питання про стосунки праці і капіталу в сучасному трактуванні пройшла шлях від колишнього протистояння до сучасної взаємодії за рахунок того, що сучасний розвиток залежить від нагромадження не тільки (і не стільки) фізичного капіталу, яким володіють переважно фізичні особи або групи фізичних осіб, а, у першу чергу, від нагромадження людського капіталу, власником якого є освічене у своїй масі населення. І оскільки нова економіка перетворюється в економіку знань, то розв'язання зазначеного протиріччя в Україні полягає в розвитку насамперед ринку освіти такого рівня, за якого як для підприємців, так і для решти населення стає ефективним вкладати кошти в нагромадження людського капіталу. Виходячи з цього, ніхто не буде заінтересований у його руйнуванні, тому що вони "сидять на одному суку" і зазнають втрат, якщо його пиляти.

Відтак перед майбутнім державним управлінням в Україні, і не лише в Україні, постають завдання створення процесів значного за масштабами нагромадження фізичного і людського капіталу, що настійно вимагає побудови нової національної інноваційної системи, яка й покликана їх вирішувати. Саме в цій магістрального характеру політиці полягає суть сучасних змін у взаємодії влади, капіталу і населення. Разом з тим, за наявності численних декларацій у цій сфері сьогодні, як і в минулі роки, реальних дій поки що мало. Як свідчать опитування, спостерігається спад настроїв населення на користь капіталізації, оскільки при поглибленні протиріч між працею і капіталом шляхи розв'язання проблем позначаються вдалині від магістральних, внаслідок чого ці протиріччя загострюються. На жаль, суспільству і владній еліті доведеться вирішувати серйозну проблему зниження ступеня протистояння і реалізації шляхів консолідації зусиль, інакше "революція" буде не швидкою й успішною, якою вона є сьогодні, а перманентною, – тим більше, що вона вже породила професійних революціонерів, які на цьому навчаться швидко "заробляти" вже в найближчому майбутньому, якщо вже не зараз. Заробляти ж треба навчити населення, створивши необхідні умови для професійного росту, що розвиває і людський, і фізичний капітал. *Перший* – за рахунок кваліфікованої праці (власників людського капіталу), *другий* – послідовною капіталізацією доданої вартості (власників фізичного капіталу) – як тих, так і інших залежних від нової техніки, технології, науки, утворення й організаційних нововведень, у тому числі й у державному управлінні. У цьому полягають глибокий зміст нової стратегії модернізації й істотна зміна шляху розвитку, що потребує інституційного оформлення, яке б значною мірою відрізняло від існуючих у нашій державі на цей час.

На користь зростаючої ролі великого українського капіталу в міжнародному контексті досягнень України як сучасної держави свідчать як результати спостережень, так і висновки, – наприклад, відомого політолога Д.Видріна: "...посилиться експансія України в Європу. Українські інтереси в

цьому напрямку обстоюватимуть не напівкваліфіковані дипломати, ... що відчують на своїх потилицях гниле дихання влади, а терті-перетерті представники величезних корпоративних структур, яким у спину дихає не якась там влада, а сам великий і могутній приватний інтерес. Той інтерес, який тільки в Європі може легалізувати вже накопичені величезні фінансові ресурси й адаптувати колосальні експортні можливості країни... Тобто Україна, ясна річ, не стане при такому розкладі геополітичним монстром, однак і хлопчиком на побігеньках явно не буде, а тим паче – для биття" [2]. Тому відстоювання пріоритету держави, відсторонення конструктивної еліти від облаштування держави і управління нею формують вектор свідомо слабкої в майбутньому держави – України, що не буде рівною серед рівних у розвинутій Європі, а стане джерелом мінеральних і людських ресурсів. Ці питання по суті мають доктринальний стратегічний характер.

Формування великої приватної власності і поглиблення ринкових відносин багато в чому будуть успішними, якщо вдасться розв'язати основну проблему – забезпечення успішного перетворення ролі держави в подальших процесах трансформації суспільства й економіки при концентрації впливу окремих заінтересованих соціальних груп, що впливають на життя українського суспільства, а відтак, на прийняття рішень у державі. Цього вимагає демократичний вибір. Частково про це вже йшлося вище, однак надалі необхідно повернутися до моніторингу думки населення.

Як видно з табл. 3, у 2004 р. найбільшу питому вагу впливу на життя в українському суспільстві мав злочинний світ – 40,2% проти 33,9% у 1994 р., тому не випадково 2005 р. (після виборів Президента) ознаменувався наступом на нього. На другому місці – робітники й селяни: у 2004 р. – 40,2%, у той час як у 1994 р. вони посідали перше місце – 44,3%. Далі йдуть працівники правоохоронних органів і військові, а також судді і працівники прокуратури – 27,2%, хоча, згідно з опитуваннями, ступінь їхнього авторитету весь минулий час був дуже низьким. На третьому і четвертому місцях знаходяться підприємці і лідери політичних партій – у 2004 р. 28,9 і 25,9% відповідно.

З наведених даних випливає (див. табл. 3), що найменший вплив на життя українського суспільства справляє інтелігенція, а це насамперед учителі, лікарі, вчені, частина військових, працівники культури, наймані менеджери, тобто та частка населення, що покликана і мала би формувати, розвивати, затверджувати у суспільстві, з одного боку, культурологічні феномени майбутнього розвитку і демократичних перетворень, а з іншого – забезпечувати процес нагромадження людського капіталу, завдяки якому можливе безконфліктне розв'язання існуючих між працею і капіталом протиріч. А найголовніше – вони забезпечують майбутнє країни насамперед у частині підвищення її конкурентоспроможності в новій економіці – економіці знань. У силу цього без стрімких змін статусу інтелігенції у суспільстві і підвищен-

ня її ролі як окремої соціальної групи у ході подальших перетворень демократичні і сучасні ринкові трансформації в житті українського суспільства стануть багато в чому навіть неможливі, оскільки в інституційному відношенні українське суспільство в сучасному його вигляді є досить складним і суперечливим утворенням.

Таблиця 3

Ступінь впливу окремих соціальних груп
у житті українського суспільства в 1994–2004 рр., %

	1994	1999	2003	2004
Робітники і селяни	44,3	35,1	33,8	40,2
Інтелігенція	16,3	11,3	9,8	13,2
Підприємці	24,2	30,7	28,9	27,0
Керівники держпідприємств і сільгоспідприємств	26,9	22,2	17,6	19,6
Чиновники	29,1	33,3	24,5	23,6
Лідери політичних партій	–	24,5	22,2	25,9
Працівники правоохоронних органів і військові	14,5	15,2	25,7	27,2
Злочинний світ	33,9	43,9	42,7	40,2

Джерело: Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін. – К.: ЗАТ "ВПЛ", 2004. – С. 590.

Аналіз результатів досліджень характеру сучасного українського суспільства приводить до такого висновку: "...сучасне трансформоване на заповзиченнях суспільство в Україні є неповноцінним соціальним гібридом, що виріс унаслідок реформованих декількома способами пануючих і залежних соціальних груп: легального і нелегального приватнокапіталістичного підприємництва; продуктивної праці трудящих; злочинної діяльності. Цей гібрид не матиме перспектив, якщо не будуть перерозподілені тенденції його розвитку, суспільні багатства, економічна і політична влада, соціальна активність на користь людей продуктивної праці. Саме невтішний стан людини цього типу, включеного у відносини першокапіталізму, свідчить про цивілізаційну неповноцінність сучасного українського суспільства" [3]. А оскільки серед соціальних груп, що найбільшою мірою впливають на життя українського суспільства (за результатами моніторингу) найсильнішим виявляється злочинний світ, то серед завдань першочергового характеру щодо стабілізації взаємин соціальних груп в українському суспільстві є боротьба зі злочинністю і дегінізація економічної діяльності. Ці взаємозалежні процеси досить складні, вони глибоко пронизують і суспільство, і державу, і економіку, оскільки процес приватизації, хоча й був у деякій частині законним, однак у більшій частині був і залишається поки що морально нелегітимним. Однак саме ці процеси за одночасного "породження" соціальної групи підприємців і власників були на той час єдиною соціальною опорою держави, що внаслідок зловживань у процесі приватизації і монополізувала багато

сфер економічної діяльності на певному етапі (після фінансової кризи 1998 р.), змогла оживити колишні малоефективні виробництва за рахунок насамперед нового менеджменту. Останній скористався створеною внаслідок фінансової кризи сприятливою ціною конкурентоспроможністю, світовою кон'юнктурою, ресурсами, вивільненими в результаті економічної кризи початку 90-х років. В основному вони ж і привласнили значну частину легальних і нелегальних доходів, що утворилися в результаті економічного зростання. Оскільки в результаті всіх перетворень склалася олігархічно організована економіка, і нова еліта не піклується про технологічне відновлення і структурну перебудову економіки, а підтримує відносно більш низький рівень оплати праці, використовуючи механізми перерозподілу доходів на свою користь, на новому етапі реформ, пов'язаному, як зазначалося вище, з поглибленням демократизації і зміною ролі держави, а також підвищенням ефективності економіки, у суспільстві прийдеється насамперед формувати нову соціальну групу або еліту, що у результаті стане і новою соціальною опорою держави. На таку роль, враховуючи результати опитувань (див. табл. 3), у нових умовах можуть претендувати принаймні декілька виділених груп. Якщо виходити зі ступеня їхнього впливу на життя українського суспільства (за підсумками опитувань 1994–2004 р.), то зважимо, що, крім інтелігенції, це якась частина підприємців і чиновників, оскільки вони є найвпливовішою після злочинного світу групою; це також робітники і селяни. У сукупності вони можуть відіграти роль соціального мотора, що рухає тими змінами, що необхідні для суспільства й економіки. Однак для такої соціальної групи, як робітники і селяни, з метою досягнення їхньої зацікавленості в результатах подальших перетворень необхідно передусім зробити зміни в системі оплати праці, і в першу чергу – заробітної плати, оскільки для цієї соціальної групи саме заробітна плата є основним джерелом доходів. Як свідчать наявні статистичні дані, тут ми постійно несемо втрати. Якщо в поточних доходах населення заробітна плата у відношенні до ВВП у 1990 р. складала 47,7%, то за підсумками 2003 р. цей показник склав лише 35,4%, у той час як у розвинутих у ринковому відношенні країнах у 1997 р. він складав: у Швеції – 43,1%; у Франції – 37,2% (Францію постійно потрясають нескінченні страйки); у Німеччині – 41,9%; у Великобританії – 47,2% (у 1996 р.); у США – 49,7%; а Японії – 48,1% (що в середньому майже на 10 процентних пунктів вище, ніж в Україні).

Щодо інших складових доходів сектора домашніх господарств, що формують платоспроможний попит населення і сприяють розвитку внутрішнього ринку і національних заощаджень, слід зазначити, що по категорії "валовий змішаний дохід" Україна мала у 2003 р. 13,8% до ВВП, а середня величина по перерахованих країнах склала 10,1%, тобто практично вони були близькими.

Соціальні внески роботодавців також були близькими: Україна – 10,6%, а зазначені країни, у середньому, 11,1%. Проте сальдо перерозподілу доходу від власності в Україні було майже в 3 рази меншим, ніж у зазначених країнах. Та це й зрозуміло – через нерозвиненість відносин власності і слабку капіталізацію економіки доходи від власності не могли мати вищу питому вагу у ВВП. У змінах у цій частині також вбачається один із напрямків вирішення наявних протиріч між працею і капіталом в Україні і формування, навіть у середньостроковому відношенні, соціально заінтересованої в подальших перетвореннях групи населення. Надалі слід мати на увазі, що за вказаною статтею можливе збільшення доходів домашніх господарств.

Слабкою ланкою у формуванні доходів домашніх господарств є також сальдо соціального перерозподілу. Якщо в Україні у 2003 р. воно склало 1,6% від ВВП, то у зазначених вище країнах воно в середньому знаходилося поблизу оцінки 4,7% від ВВП, що майже в 3 рази більше, ніж в Україні, і це, дійсно, резерв зростання функції "соціалізації держави". Особливо це стосується соціальної допомоги, оскільки в Україні вона "з'їдається" внесками на соціальне страхування домашніх господарств. У цій частині ми знаходимося на рівні розвинутих країн, у той час як у частині соціальної допомоги явно відстаємо.

Таким чином, для подальшої зацікавленості робітників і селян у процесах поглиблення реформ цілком очевидно є необхідність зважитися на зміну політики, насамперед в оплаті їхньої праці і активніший соціальний перерозподіл засобів для незаможних, оскільки в протилежному випадку заручитися їхньою підтримкою буде неможливо. Без розв'язання цих проблем і при подальших спробах розвитку великого бізнесу можна передбачати нові соціальні потрясіння, тому небезпідставним напередодні виборів 2006 р. є очікування дій уряду в напрямі підвищення витрат соціального характеру.

Стосовно інших складових у частині забезпечення зацікавленості основних соціальних груп, що підтримують подальші перетворення, то найважливішим є розв'язання проблем бідності. Останнє у стратегічному відношенні можливе лише у зв'язку з вирішенням завдань забезпечення економічного зростання, що дозволяє покращити стан справ щодо бідності в країні.

Якщо скористатися результатами досліджень чл.-кор. НАН України Е.Лібанової щодо бідності в Україні, то дійдемо таких висновків. Економічне зростання останніх п'яти років у сукупності з реалізацією перших етапів Стратегії подолання бідності привело до помітних результатів у *зменшенні масштабів тільки найгостріших форм бідності в Україні і до відсутності відчутних успіхів у вирішенні проблем відносної бідності*. Зокрема, усі розрахунки, що попередньо елімінують майнове розшарування, свідчать про значне поліпшення ситуації (табл. 4). Якщо орієнтуватися на вартість добового споживання нижчу від 4,30 дол. США (цю межу сформовано спеціально для

країн Центральної і Східної Європи і СНД), то вже у 2003 р. було досягнуто межі, визначеної національними Цілями розвитку тисячоліття на 2015 р. (5,5%).

Таблиця 4

Рівні бідності, розраховані за різними її критеріями, %

Критерії бідності	1999	2000	2001	2002	2003
Вартість добового споживання в розрахунку на умовного дорослого нижче 4,30 дол. США за ПКС	14,0	11,9	11,0	6,9	3,7
Вартість добового споживання в розрахунку на умовного дорослого нижче 14,76 дол. США за ПКС	93,7	91,4	89,0	85,9	81,2
Споживання нижче 75% медіанного його рівня в розрахунку на умовного дорослого в цінах 1999 р.	27,8	29,0	29,7	23,7	17,9
Споживання нижче 75% медіанного його рівня в розрахунку на умовного дорослого в цінах поточного року	27,8	26,4	27,2	27,2	26,6

Істотно знизився рівень бідності, визначеної за вартістю споживання нижче його 75-відсоткового медіанного рівня в цінах 1999 р., скоригованого відповідно до інфляції. Однак практично не знизився рівень бідності, визначений по національній межі – вартості споживання нижче 75-відсоткового медіанного його рівня в цінах поточного року. Це можна пояснити підвищенням ступеня майнового розшарування і самої межі бідності (остання збільшилася на 74,6% при підвищенні цін на 52,3%). Разом з тим варто підкреслити, що з початку реалізації Стратегії подолання бідності безперервно зменшується розшарування бідних верств населення. Це відбувається внаслідок того, що зусилля держави були сконцентровані насамперед на викоріненні найгостріших форм бідності і "підтягуванні" рівня доходів цих верств населення принаймні до межі бідності.

Міжнародні порівняння бідності з Україною дають наступні результати. Так, за критерієм вартості добового споживання в розрахунку на умовного дорослого нижче 1,07 дол. США за ПКС (цю межу визначено для міжнародних порівнянь як межу фізичного виживання) в Україні з 1998 р. рівень бідності нижчий від 0,1%, тоді як, наприклад, у Білорусі він складає 2,7% (2001 р.), у Латвії – 0,2% (2002 р.), у Литві – 4,7% (2001 р.), у Російській Федерації – 0,4% (1998 р.), у Словаччині – 1,5% (1998 р.), у Словенії – 0,5% (2000 р.).

Питома вага населення, що кваліфікується як бідне за критерієм вартості споживання нижче 4,30 дол. США, істотно знизилася в Україні і складає, за даними 2003 р., 3,7%, у той час як у 1999 р. (перший рік моніторингу умов життя домогосподарств за міжнародною методологією) питома вага таких осіб складала 14%. У середньому за 1996–1999 рр. цей показник становив: в Естонії – 18%, у Польщі – 10%, у Литві – 17%, у Латвії – 28%.

Безумовно, досить високим залишається рівень бідності за критерієм вартості добового споживання в розрахунку на умовного дорослого нижче 14,76 дол. США за ПКС – критерієм, що використовується для порівнянь бідності в країнах з розвинутою ринковою економікою. В Україні, за даними 1999 р., бідним за цим показником могло вважатися практично все населення, тоді як у Норвегії – лише 4%, у Швеції – 6%, у Нідерландах – 7%, у Франції – 10%, у Німеччині – 7%. Однак прогрес України в цьому напрямку не викликає сумнівів, і, за даними 2003 р., визначений у такий спосіб рівень бідності знизився до 81%.

Різниця між рівнями бідності, визначеними за вартістю споживання нижче 14,76 і 4,30 дол. США – це своєрідне відображення відмінностей у рівнях життя населення країн з перехідною і розвинутою ринковою економікою.

Питома вага споживання в загальнонаціональному обсязі 20% найбідніших громадян України практично не відрізняється від більшості європейських країн: 8,8–8,9% у 1999–2003 рр. проти 6,1% в Естонії (2000 р.); 8,5% – у ФРН (2000 р.); 7,7% – в Угорщині (1999 р.); 7,6% – у Латвії (1998 р.); 7,9% – у Литві (2000 р.).

Закономірна нерівномірність подолання кризи в різних секторах економіки в результаті створення так званих "точок росту" зумовлює значну диференціацію бідності. Швидке покращання ситуації спостерігається тільки у великих містах. Питома вага бідних серед мешканців маленьких міст практично не змінюється – винятком була лише ситуація 2000 року. Що ж стосується селян, то питома вага осіб, визнаних бідними за загальнонаціональним критерієм, майже невинно зростає (винятком був, знов-таки, 2000-й рік). Це є відображенням загальних недоліків аграрної, зокрема рентної політики в країні, значного розриву цін на промислову і сільськогосподарську продукцію, і, як наслідок, – загального пригнічення доходів аграрного сектора в цілому. У силу цього небезпідставною є спроба нового уряду України у 2005 р. розробити нову програму розвитку аграрного сектора в Україні і поглиблення земельної реформи, а також соціального розвитку села.

Ступінь розшарування небідних верств населення постійно збільшується, оскільки зростає розрив між доходами найбільш заможних верств (приблизно 8–10%) і решти населення.

Отже результати досліджень Е.Лібанової свідчать, що, незважаючи на наявні позитивні результати, проблема бідності залишається гострою, оскільки як загальний низький рівень розвитку, так і наявний процес непропорційного присвоєння додаткового продукту не дозволяють принципово покращити ситуацію. Розв'язання ж цієї проблеми у майбутньому пов'язано з формуванням перш за все середнього класу, який і буде основною соціальною групою, що підтримує реформи і їх же перетворює в життя, і саме середній клас є тією групою населення, яка має й середні доходи. Проте нам ще

доведеться пройти через процеси формування середнього класу в країні, оскільки лише він, завдяки притаманним йому властивостям, є основою стабільного розвитку й одночасно виконує у суспільстві досить багато функцій. Серед них відомі й особливо виділяються такі:

– здатність до розвитку завдяки самостійній економічній активності і відповідальності;

– заінтересованість у соціальній стабільності та в підтримці її за рахунок особистої свободи, а також економічної і політичної можливості її реалізації.

Власне можливість середнього класу виступати по суті рушійною силою позитивних змін у сфері як суспільного, так і економічного розвитку вимагає досить уважного ставлення до передумов, завдяки яким він формується і розвивається. Саме він може служити локомотивом перетворень у довгостроковому відношенні і домагатися змін позитивного характеру, що дозволяють підтримувати соціальну стабільність і прогрес.

Досвід трансформаційних змін в економіці при переході від планово-розподільчої системи до ринкової, відмовленні від тоталітарного і переході до формування цивільного суспільства свідчить, що ініціатором змін може виступати як окрема соціальна група, – наприклад, творча інтелігенція, так само й декілька груп, об'єднаних у політичну партію, а також держава. Однак внаслідок подій останніх 10-ти років з'ясувалося (про що згадувалося вище), що у суспільстві формувалися і виявлялися досить різнопланові соціальні групи, що мають, до того ж, відповідно різні мотиваційні механізми і погляди на процеси перетворень (див. з цього приводу надані вище оцінки).

Серед системоутворюючих характеристик середнього класу є суто економічні, в яких основну роль відіграють доходи, володіння власністю, яка у тому числі й у першу чергу приносить додаткові доходи. У ході трансформаційних перетворень не відбулося масового залучення інтелігенції до процесів контролю і володіння власністю. Стосовно отримання доходів, вищих за середній рівень, то інтелігенція вже частково реалізувала свої можливості шляхом входження у створювані в ході трансформації розгалужені мережі взаємопов'язаних інтересів різноманітних груп, обслуговуючи або просто підтримуючи їхнє існування. У результаті вона одержала можливість одержання додаткових доходів, часто нелегального походження.

Як уже зазначалося, середній клас кожної країни може бути таким, якщо він має можливість одночасно реалізовувати і свої особисті свободи, і схильність до активної економічної діяльності на основі прагнення до підвищення продуктивності праці і виконання зобов'язань перед державою, насамперед шляхом сплати податків. Зі свого боку держава повинна забезпечувати для його представників можливість підвищувати рівень знань і здійснювати інноваційну діяльність, що сприятиме зростанню продуктивності праці і дохо-

дів. У період трансформаційних перетворень переважна більшість груп населення поряд з легальною здійснює нелегальну (тіньову) діяльність. При цьому, як свідчать дані першого обстеження Державного комітету статистики України і розрахунків, проведених Радою по вивченню продуктивних сил НАН України (див. табл. 4), тіньові доходи аж до 2001 р. мали усі без винятку верстви населення, оскільки середні сукупні еквівалентні витрати перевищували в 1995 р. середній сукупний еквівалентний дохід по всіх групах населення на 35,4%, і тільки у 2003 р. вони склали усього 8,1%. Крім того, впадає в око певна закономірність, на яку варто звернути особливу увагу. Як свідчать наведені дані, питома вага недекларованих доходів по децильних групах, разом із зростанням середнього сукупного еквівалентного доходу, спочатку знижується до мінімальної величини 32,1% (це майже їх третина), а потім, поряд зі зростанням доходів, зростає і незадекларована їхня частина, оскільки середні сукупні витрати по 10-й децильній групі перевищують відповідні доходи вже на 41,3%. На основі аналізу такої тенденції маємо всі підстави стверджувати, що в найбільш високоприбутковій групі населення, яка зазвичай повністю не декларує свої доходи і не бере легітимної участі в обстеженні, питома вага недекларованих доходів значно перевищувала декларовані. У протилежному випадку високоприбуткова група населення не змогла би будувати житло нового європейського рівня, створювати умови для свого відпочинку за кордоном, надавати закордонну освіту своїм дітям, придбати дорогі меблі, побутову техніку, одяг і іномарки, брати участь у приватизації за гроші, організувати оплату виборчих кампаній, утримувати пресу, телебачення і т. ін.

Разом з тим, як видно з табл. 5, за весь період спостережень – з 1995 р. по 2003 р. – відбулися і деякі прогресивні зміни. Вже у 2001 р. з'явилися перші дві, а у 2005 р. – уже п'ять найбільш низькодохідних груп населення, які декларували перевищення своїх доходів над витратами, що взагалі ж свідчить про значні прогресивні зміни в частині формування легальних джерел доходів, а відтак, легітимніші стосунки цих груп населення з податковими відомствами. Останнє свідчить про появу груп населення, які характеризуються значно прозорішою діяльністю, ніж колишні.

Проте в багатьох дохідних групах, починаючи з шостої, мала місце невідповідність величини недекларованих доходів у порівнянні з їхніми витратами. Тобто населення, яке за рівнем доходів могло би бути віднесеним до середнього класу, по своїй суті поки що не є середнім класом у традиційному розумінні, оскільки воно й у 1995 р. здійснювало понад 40% своїх витрат за рахунок недекларованих доходів, а відтак, отримувало їх за рахунок нелегальної діяльності. У дохідних групах вищого рангу таке становище, як бачимо, збереглося й дотепер. У цьому випадку їх економічна діяльність поки що суперечить принципам організації діяльності соціально орієнтованої ринкової економіки в межах функціонування правової держави, оскільки саме цей клас, по

суті, підтримує діяльність держави і його владних структур, що допускають нелегальне отримання значної частини доходів замість стабільної і легальної діяльності, притаманної середньому класу.

Таблиця 5

Відношення середніх сукупних витрат до середніх сукупних доходів населення України по децильних групах у 1995–2003 р. *, %

Децили по витратах	1995	1999	2000	2001	2002	2003
1	138,3	103,0	102,9	90,1	84,0	78,8
2	133,5	109,1	109,7	97,8	91,6	83,7
3	132,8	115,7	115,7	100,8	94,7	91,8
4	132,1	116,8	121,0	106,6	97,5	95,5
5	132,2	121,7	124,8	112,6	103,3	100,0
6	132,8	126,3	127,2	117,9	107,5	102,9
7	133,2	130,5	133,7	119,9	111,1	105,0
8	134,0	133,1	138,3	127,7	114,9	111,6
9	139,2	142,6	147,6	133,6	121,5	118,1
10	141,3	161,7	168,4	142,5	140,8	136,5
Разом	135,4	131,8	135,5	120,9	112,5	108,1

* >100% – перевищення витрат над доходами; <100% – перевищення доходів над витратами.

Джерела: Витрати і доходи домогосподарств України в 2000 році: Статбюлетень. – К.: Держкомстат України, 2001. – С. 191, 192; Витрати і доходи домогосподарств України в 2002 році: Статбюлетень. – К.: Держкомстат України, 2003. – С. 258, 259; Витрати і доходи домогосподарств України в 2003 році: Статбюлетень. – К.: Держкомстат України, 2004. – С. 252, 253.

При формуванні середнього класу спостерігаються декілька інших протиріч, які у перехідний період мають глибоку економічну і суспільну природу.

Потенційні претенденти на представництво в середньому класі не мали і найчастіше дотепер не мають соціально-економічних традицій, знань, досвіду, що дозволили би їм масово увійти в нове економічне життя і опинитися в центрі нових перетворень, насамперед структурного характеру.

Трансформаційні процеси, низька ефективність змін і відсутність прозорості у діяльності держави, невизначеність змісту реформ і відсутність цілісного сприйняття системи, що сформувалася і може активно змінюватися надалі, відтіснили на другий план вагомий людський "матеріал" для формування середнього класу – у новій системі він немов би втрачений. У більшості випадків тільки нове покоління здатне в масовому порядку набути економічних, професійних і кваліфікаційних ознак для самоідентифікації в якості представників середнього класу, оскільки соціальні, економічні, матеріально-речовинні фактори колишньої системи, що визначали потенційну можливість формування середнього класу, у новій моделі суспільного й економічного розвитку в ході ринкових перетворень масово втрачені. На попередніх етапах реформ не йшлося про цілеспрямовану політику формування середнього кла-

су, хоча й передбачалося, що цей процес може відбутися, чому буде надаватися сприяння, передусім за рахунок масової приватизації. У результаті ж ми фактично одержали надзвичайне майнове розшарування, а більша частка населення як не володіла, так і не володіє власністю, доходи від якої захищали би людей і робили їх незалежнішими у своїх думках і поведінці.

Як видно з табл. 6 (див. с. 24–25), доходи від капіталу і власності у сукупності всіх доходів домогосподарств у середньому за місяць на одне домогосподарство становили по відношенню до сукупних доходів лише близько 0,8% за весь період спостережень, і, зазначимо, за останні 5 років практично не зростали. І це відбувалося у період значного (понад 8%) приросту ВВП у середньорічному обчисленні, а також постійного нагромадження власності в приватних руках, насамперед за рахунок приватизації об'єктів держвласності. Зазначена вище величина доходів значно відрізняється від тієї, котру повинна була би складати величина доходів від власності і капіталу за умови, якби дійсно в економіці був задіяний середній клас, зацікавлений насамперед у нагромадженні власності і далекий від тих процесів, що визначають майбутнє економіки.

Приватизація в Україні, і не тільки в Україні, стала основою нагромадження основного капіталу. Усе це великою мірою призводить до значної диференціації населення за майновою ознакою, що також не сприяє формуванню середнього класу як гаранта і "засновника" стабільності. Другий етап приватизації після безкоштовної роздачі набув винятково фіскальної функції і одночасно супроводжувався, з одного боку, масовими спробами знецінювання приватизаційного майна з метою присвоєння, а з іншого – проїданням коштів, отриманих від приватизації основного капіталу, замість використання їх у якості "джерела" інвестицій в економіку (створення нових робочих місць, модернізація діючого виробництва, будівництво нового тощо).

На нашу думку, інвестування легалізувало би процес присвоєння як джерело для одержання прибутку за рахунок володіння і нагромадження власності. Саме це і виявилось би політикою, яка б просувала процес реформ у напрямі створення середнього класу та у його інтересах. Таким чином, лише третій етап приватизації з обов'язковими інвестиційними зобов'язаннями або використанням засобів держави для інвестування за рахунок доходів, отриманих від приватизації (а нині і реприватизації, якщо вона все-таки відбуватиметься, незважаючи на її масову небажаність і навіть шкідливість), може сприяти цьому, оскільки сприятиме соціально-економічному розвитку, зростанню доходів і формуванню психології середнього класу. Крім майнових ознак і активної економічної діяльності, йдеться ще й про самоідентифікацію і професійно-кваліфікаційні ознаки, оскільки представники цієї групи населення, залучені до інвестиційного процесу, зазвичай мають досить високий рівень освіченості.

Сприяти формуванню середнього класу буде також процес заміни форми прийому на роботу працівників акціонерних підприємств через перехід від класичної схеми наймання на схему участі у прибутку.

Процес формування середнього класу – це не тільки розв’язання проблем, пов’язаних зі збільшенням частки населення, яка має доходи, що відповідають середнім дохідним групам. Це – лише перша частина завдання. Друга – важливіша – пов’язана зі зміною поведінкової моделі і громадянської позиції, оскільки реалізація ліберальної ідеї ставить людину перед необхідністю формування власної поведінки на основі самостійного вибору, що вимагає наявності навичок, відсутніх на сьогоднішній день у більшості громадян. У цьому випадку для великої кількості людей права і свободи, отримані ними (найчастіше за формою, а не по суті), стають непотрібними і неприйнятними, оскільки втрачається узвичаєна стабільність. Крім того, ці права і свободи найчастіше неможливо реалізувати через їх декларативність або нездатність відповідних державних інститутів підтримувати в суспільстві правову й економічну стабільність. Внаслідок цього громадяни попадають у замкнене коло невизначених і нерозв’язаних проблем, а тяга до стабільності спричинює ностальгію за минулим. Зрозуміло, що подібні очікування сьогодні ірраціональні, або, як зазначалося вище, сприяють росту протесних настроїв.

У той же час варто усвідомлювати: заміна тоталітарної держави на таку, де основою фактично стає культ збагачення, надає можливості лише для обмежених верств населення. Це може призвести до небажаних результатів. Імовірним стає сценарій, за яким капітал самостійно спробує відродити тоталітарні методи управління (колумбійський варіант). В історії становлення і розвитку капіталізму відомі часи, і коли роль держави мінімізувалася, і коли значно зростала, щоб забезпечувати покору. Демократичнішими були і залишаються часи, коли держава активізує регулюючу функцію щодо прийняття і дотримання антитрестовського законодавства.

Виходячи із зазначеного можна дійти висновку, що у сучасних умовах при становленні громадянського суспільства і використанні його потенційних можливостей щодо позитивного впливу на економічний розвиток основну роль повинні відігравати громадські організації, діяльність яких створює умови для самоорганізації і самореалізації відповідно до потенційних можливостей окремих суб’єктів господарювання і населення в цілому. Аналіз свідчить, що сьогодні дуже незначна частка населення України (близько 12%) бере участь у діяльності громадських інституцій в Україні (табл. 7). Саме в цих організаціях знаходить прояв активна діяльність діючих або майбутніх представників середнього класу, і саме через них відбувається процес їх активного впливу на стан справ у суспільстві й економіці, оскільки відомо, що "...громадські організації – об’єднання громадян, побудовані на основі самоврядування, організаційної самодіяльності, які ставлять перед собою цілі, що

Структура грошових і сукупних доходів домогосподарств України
(у середньому за місяць)

Показник	1999				2000				20
	Доходи домогосподарств, грн.		Співвідношення грошових доходів і сукупного для домогосподарств, %		Доходи домогосподарств, грн.		Співвідношення грошових доходів і сукупних для домогосподарств, %		Доходи
	усіх	сільських	усіх	сільських	усіх	сільських	усіх	сільських	усіх
Сукупні доходи*	322,5	355,5	100	100	397,8	435,9	100	100	500,4
з них грошові	211,6	164,2	65,6	46,2	288,0	247,3	72,4	56,7	394,7
у тому числі:									
оплата праці	113,3	59,3	35,1	16,7	157,2	85,4	39,5	19,6	212,6
пенсія	48,9	43,2	15,2	12,2	61,9	60,7	15,5	13,9	85,2
продаж від продукції	12,6	34,4	3,9	9,7	22,4	61,5	5,6	14,1	28,6
доходи від власності і капіталу**	0,5	0,2	0,2	0,1	3,2	7,9	0,8	1,8	4,1

** Сукупні доходи – грошові і натуральні доходи в грошовому еквіваленті.

*** Дивіденди від акцій, інших цінних паперів, відсотки по вкладеннях, доходи від здачі у найм нерухомості, пайові надходження і т. д.

Джерела: Витрати і доходи домогосподарств України в 2000 році: Статбюлетень. – К.: Держкомстат України, 2001. – С. 191, 192; Витрати і доходи домогосподарств України в 2002 році: Статбюлетень. – К.: Держкомстат України, 2003. – С. 258, 259; Витрати і доходи домогосподарств України в 2003 році: Статбюлетень. – К.: Держкомстат України, 2004. – С. 252, 253.

Таблиця 6

у 1999–2003 р. за даними вибіркового обстеження домогосподарств на одне домогосподарство)

01			2002				2003			
домогосподарств, грн.	Відношення грошових доходів до сукупного для домогосподарств, %		Доходи домогосподарств, грн.		Відношення грошових доходів до сукупного для домогосподарств, %		Доходи домогосподарств, грн.		Відношення грошових доходів до сукупного для домогосподарств, %	
	сільських	усіх	усіх	сільських	усіх	сільських	усіх	сільських	усіх	сільських
515,0	100	100	583,2	585,3	100	100	678,6	664,6	100	100
340,9	78,9	66,2	486,6	419,7	83,4	71,7	574,9	481,7	84,7	72,5
119,2	42,5	23,1	260,2	142,5	44,6	24,3	318,6	165,4	46,9	24,9
83,0	17,0	16,1	114,5	117,6	19,6	20,1	116,6	122,5	17,2	18,4
80,4	5,7	15,6	30,3	85,9	5,2	14,7	38,4	109,2	5,7	16,4
10,7	0,8	2,1	5,3	14,7	0,9	2,5	5,5	13,7	0,8	2,1

відповідають законним інтересам і правам осіб, що об'єдналися, і здійснюють діяльність, спрямовану на реалізацію цих цілей і одночасно на розв'язання завдань, які стоять перед усім суспільством" [4].

Таблиця 7

Неурядові організації України

	2003
Зареєстровано неурядових організацій	38000
Активно діючих неурядових організацій	5000
Кількість громадських організацій	4400
Кількість членських організацій	3520
<i>Приблизні оцінки чисельності населення, задіяного в громадських організаціях*</i>	
Волонтери	47529
Постійний персонал	17001,6
Кількість членів членських організацій	5677408
<i>Усього</i>	5741930

* Розраховано приблизно за даними Творчого центра "Каунтерпарт" за 2003 р.

В Україні зазначені громадські організації одержали назву неурядових; останнє дослідження процесів, що відбуваються в цьому напрямі, було здійснено Творчим центром Каунтерпарт у 2003 році. Результати обстеження показали, що в Україні зареєстровано 38 тис. неурядових організацій, що включають різні благодійні фонди (12%) і громадські організації (88%), серед яких тільки 5 тис. активно діючих, тобто тих, хто працював не менше ніж 2 роки, мав досвід виконання не менше двох проектів або програм, був відомий у регіоні і т. д. (див. табл. 7).

Ступінь залучення населення України до неурядових організацій у порівнянні з іншими країнами поки що була дуже низькою. Д л я п р и к л а д у : у Фінляндії нині 200–300 тис. неурядових організацій [5]. У Словаччині в 80-х рр. діяло дуже мало організацій громадян; нині тут таких організацій більше 10 тис. [6]. І це при тому, що у Фінляндії мешкають 5,1 млн. чол., у Словаччині – 5,2 млн. чол. При цьому зазначимо, що Фінляндія – країна з розвинутою економікою, Словаччина – з перехідною, отже в Україні неурядові організації поки що слабо впливають на стан справ в економіці. Це означає, що вони не можуть бути носієм нового етапу трансформаційних перетворень, хоча вибори Президента України 2004 р. показали, що в політичному відношенні неурядові організації, підтримувані в тому числі з-за кордону, можуть відігравати активну роль і з їх допомогою можна домогтися змін³. Однак їхня перетворююча роль в економічних відносинах поки не вселяє особливих надій.

³ Докладно про діяльність неурядових організацій в Україні напередодні та під час виборів Президента України 2004 року див. [7–9].

Ще однією соціальною групою, яка може бути заінтересованою в процесах перетворень у позитивному плані, є підприємці. Проте для того, щоб підприємці змогли реалізувати притаманну їм функцію соціальної опори поглиблення реформ, їм необхідно опанувати мистецтво бізнесу в конкурентному середовищі, перетворюючись в організаторів виробництва і послуг, що дають прибуток, який служить джерелом нагромаджень. Однак для цього державі прийдеться серйозно і досить тривалий час займатися створенням необхідного середовища і формуванням таких власників, – якщо виходити з того, що нинішній великий капітал створювався в умовах приватизації як джерела нагромаджень без розвитку навичок до конкуренції, до того ж цей процес виявився досить тривалим (понад 10 років). Крім того, слід враховувати – в умовах, що створилися, ця соціальна група не може бути швидко трансформована, оскільки вона дотепер значною мірою була зацікавлена в нелегальному (напівлегальному) і тіньовому співробітництві з бюрократичним апаратом, який у значній частині контролював бізнес, оскільки неформальна взаємодія держави і бізнесу в попередні роки часто призводила до незаконного присвоєння. У такому випадку підприємництво може бути в якійсь частині соціальною опорою подальшого розвитку, однак переважно в тій його частині, де нагромадження капіталу здійснювалося завдяки заповзятливості представників легального малого і середнього бізнесу, а не для відмивання і вивозу засобів або за умови проведення успішної і визнаної амністії капіталів. Однак зараз, перебуваючи у певній залежності від зовнішнього світу, ми навряд чи зважимося на такий крок, що взагалі-то є необхідним, інакше минуле ще тривалий час буде обмежуватиме активність у сьогоденні і служити гальмом для майбутньої діяльності цілого покоління. Якщо ж нічого не розпочинати, то лише згодом можна буде повною мірою розраховувати на підтримку нових кроків держави з боку підприємництва.

Стосовно державних службовців слід відмітити, що їх успішне залучення до процесу подальших перетворень можливо за умови забезпечення прозорості в діяльності держави, а також такого рівня матеріального забезпечення бюджетної сфери, яка б гарантувала держслужбовцям гідне життя. Закликами до громадянської відповідальності та обов'язку тут не обійтися. Відтак усе це вимагатиме перегляду функцій держави, скорочення зайнятих у держапараті і створення умов, що дозволяють зберегти організований великий бізнес або взяти його під суцільний контроль держави, створивши умови для формування державного монополізованого капіталізму з домінуючою роллю бюрократії, що не завжди успішно. Така небезпека існує і може стати реальною, якщо процес перетворень надалі йтиме шляхом реального визнання і використання чиновництва в якості основного соціального шару, що є опорою подальших перетворень. Оскільки на цей час бюрократія вже опанувала методи впливу і контролю над великим бізнесом у центрі і над дрібним і

середнім – на місцях, то, знаючи їхні слабкі місця, завжди є небезпека того, що вона може намагатися в особистих цілях стати соціальною опорою подальших перетворень.

Вище вже зазначалося, що серед впливових соціальних груп в Україні позначають робітників і селян, які у ході колишніх перетворень понесли ледве чи не найбільші втрати. У результаті на сьогодні "зовсім не задоволені" своїм життям у нових умовах, або "скоріше ні, чим так", 52,2% населення. У той час як "скоріше так" – всього 21,4% населення. Цілком же задоволені своїм життям тільки 1,1% населення і частка його з 2,5% у 1994 р. постійно знижується (табл. 8). При цьому небажання працювати в приватного підприємця висловлювали у 2004 р. ще 40,4% респондентів, і приблизно стільки ж (39,7%) були згодні цілком або "скоріше так, чим ні" (табл. 9) на пасивну працю у приватника. Зазначимо, що в 1999 р. бажаних було значно більше (52,9%). Це означає, що приватний підприємець погіршив свої взаємини з найманими робітниками. Особливо контрастним у часі є ставлення тих, хто безумовно бажає працювати в приватника. Якщо в 1994 р. таких було 38,2%, то у 2004 р. – ледве більшу 10%, тобто, зіткнувшись реально з умовами роботи в приватного підприємця населення різко змінило своє ставлення, хоча раніше погоджувалося на таку роботу.

Таблиця 8

Ступінь задоволення життям у цілому населення України
в 1994–2004 р., %

	1994	1999	2003	2004
Зовсім не вдоволений	16,8	31,3	19,5	18,0
Скоріше ні	31,9	34,3	36,9	34,2
Скоріше так	20,5	13,5	17,3	21,4
Цілком задоволений	2,5	1,7	1,3	1,1

Джерело: Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін. – К.: ЗАТ "ВПЛ", 2004. – С. 615.

Таблиця 9

Ступінь оцінки бажання населення України працювати в приватного
підприємця в 1994–2004 р., %

	1994	1999	2003	2004
Немає	26,7	23,8	20,3	21,1
Скоріше ні, чим так	4,8	10,0	17,2	19,3
Важко сказати	15,3	14,4	19,8	19,8
Скоріше так	14,7	18,1	32,4	29,6
Так	38,2	35,5	10,2	10,1

Джерело: Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін. – К.: ЗАТ "ВПЛ", 2004. – С. 587.

Умови наймання населення потребують значної уваги з боку держави, оскільки в наявних "координатах" населення буде внутрішньо (і не лише внутрішньо) протестувати проти подальшої капіталізації. Головне при цьому – підвищити ціну живої праці, домогтися хоча б середньоєвропейських норм відносно структури ВВП, а це можливо тільки шляхом суттєвих реформ у системі оплати праці, піднесення ролі профспілок, авторитет яких, як вище зазначалося, дуже низький. Для майбутнього важливим є соціальне партнерство бізнесу, профспілок і держави, без чого не можна домогтися рівного доходу на капітал – чи-то людський, чи-то фізичний. У цій частині в сучасних умовах бізнес теж може відігравати позитивну роль, але тільки в тому випадку, якщо процес нагромадження капіталу буде пов'язаний з постійно зростаючою конкурентоспроможністю виробництва. При цьому важливо, щоб його діяльність значною мірою залежала від участі і розвитку внутрішнього ринку, а не була переважно результатом зовнішньоекономічної діяльності, коли основний капітал залежить від того, якою мірою він залучений до експортно-імпортової діяльності.

Нові кроки в напрямі поглиблення реформ вимагають послідовного формування нової соціальної опори майбутніх змін, надзвичайної обережності і високого професіоналізму, оскільки кожна з існуючих соціальних груп може монополізувати своє положення, що в результаті може призвести до відхилення від бажаного убік:

- авторитаризму (якщо підсилити військово-бюрократичний прошарок разом із силовими органами);
- бюрократичного капіталізму (якщо необґрунтовано і безконтрольно підсилити чиновництво і взяти назад під держконтроль багато підприємств);
- нової диктатури пролетаріату (якщо в результаті влада почне переходити до лідерів робочого руху);
- охлократії (якщо владу одержить вулиця і її лідери);
- збереження олігархічного капіталізму (якщо не зруйнувати нелегальний союз бізнесу і держави і не поставити їхню спільну діяльність, що є неминучим, бо обидва суб'єкти мають і матимуть владу, під контроль інститутів громадянського суспільства, тобто зробити прозорою).

Сьогодні вже спостерігаються деякі прояви таких процесів, оскільки відразу ж після призначень новим Президентом України у 2005 р. ледве не на другий день почалися протести, мітинги і демонстрації проти рішень Президента. Таким чином, попереду не менш складний шлях перетворень, ніж той, котрий ми пройшли з часу ствердження державності, допустивши формування олігархічного капіталу, що експлуатує і живу працю, і державу, збагачуючись за рахунок: ресурсів бюджету; дешевої робочої сили; присвоєння накопиченого раніше багатства; контролю і присвоєння рентних доходів.

Все, про що зазначалося вище відносно трансформаційних змін, реалізовувалося на масовому ентузіазмі основних суспільних і політичних сил, що, на жаль, не змогли одночасно здійснити інтелектуальну мобілізацію суспільства на подальше забезпечення демократичних перетворень і одночасне створення ефективно діючої ринкової економіки, тобто здійснити, в остаточному підсумку, буржуазно-демократичні перетворення ліберального спрямування в їх сучасному розумінні. Оскільки останні можливі лише в умовах формування і розвитку інститутів цивільного суспільства, про проблеми створення яких йшлося вище і які здійснюють контроль за діяльністю і держави і капіталу, необхідно було виходити з такого: демократія не з'являється автоматично; вона не створюється за аналогією; не може бути формальною за своєю суттю; обов'язково має свою національну ідентичність, а не експортується у вигляді бренду; завжди існує загроза дестабілізації ситуації і перетворення демократії в анархію або диктатуру, або в безліч інших форм неефективного управління, хоча в окремих країнах і державний капіталізм є ефективним (Китай), і ліберальні перетворення, і демократія дають надію на майбутнє (Індія), підтримуючи в цих країнах досить успішний розвиток і забезпечуючи їх вплив якщо не на увесь світ, то на досить великий у глобальному відношенні регіон, який, незважаючи на розбіжності в економічних моделях, уже сьогодні є самодостатнім у своєму розвитку.

Концентрація інтелектуальних зусиль допоки не привела до реалізації модернізаційного проекту в Україні, власне тому і мали місце "революційні події". Побудована ж у колишні роки модель проекту, спрямована на утвердження національної державності за одночасного прагнення якнайдалі відійти у процесі розвитку від можливого повернення в минуле і забезпечити політичну незалежність, у тому числі і від Росії, у довгостроковому відношенні виявилася малопродуктивною, хоча і багатозначною. Відсутність одночасної концентрації або, точніше, інтелектуальної мобілізації сил у цей час на виробленні і засвоєнні у суспільній самосвідомості демократичних цінностей, заснованих не на формальній декларації демократії як популярному бренді, а на глибоких змінах у суспільному просторі, не дозволить у перспективі зробити демократизацію суспільних змін функціональною, а не формальною.

У цілому, підсумовуючи перші кроки реформ в Україні, можна сказати, що принциповою помилкою першого етапу перетворень і уроком на майбутнє є те, що радикальні економічні реформи, що задумувалися і реалізовувалися на початковому етапі, відбулися при наявному розриві між наміченими змінами в економіці і можливостями перетворень у суспільстві, у тому числі й інституційного характеру, без урахування того факту, що сучасна економіка не може бути ринковою, якщо паралельно не має місце процес постійного поглиблення демократичних перетворень. У цьому випадку замість соціально орієнтованої економічної системи, заснованої на ліберальних цінностях – свободі діяльності і соціальній справедливості – переважає прагнення до

відтворення олігархічного капіталізму, в якому домінують власники засобів виробництва і наймані робітники поряд із дуже слабким прошарком власників інших форм власності, які не відривають, у класичному розумінні, працівників від власності.

Висновки з цього було зроблено тільки на початку наступного етапу реформ, які були декларовані Президентом України Л.Д.Кучмою лише на фініші його другого президентського терміну у 2004 році. До документа, що одержав назву "Друга хвиля реформ", був включений розділ "Поглиблення демократизації і політична реформа", в якому констатовалося, що ми досягли тієї межі, за якої прогрес і подальший розвиток української держави і суспільства можливі тільки на основі значних демократичних перетворень. Що стосується минулих років, то як демократичні завоювання в Україні пред'являвся ряд демократичних цінностей: вільні вибори, розподіл влади між трьома її гілками; багатопартійність; незалежні, хоча не завжди і не усюди, засоби масової інформації; регіональне та місцеве самоврядування. Думки населення щодо ступеня успішності процесів, що відбуваються, сформовані за результатами соціологічних опитувань, уже наводилися вище з нашими коментарями і висновками.

У більшості декларованих демократичних цінностей, про які йшла мова, можна побачити багато позитивного у порівнянні з дореформеними деклараціями. Однак при цьому в ході здійснення попередніх реформ не враховувалося, яким соціальним змістом вони наповнені, якщо врахувати, що ще в середині 90-х рр. стверджувалося: "Нація в цілому позбавлена розвинутої самосвідомості. Вона не має чітких соціальних орієнтирів на майбутнє, її ідеали, стратегічна мета формуються в основному за аналогією, а не на основі глибинного аналізу внутрішніх можливостей власне історичного розвитку, і тому відрізняються абстрактністю, надуманістю, не є життєздатними". Ці висновки належали експертам Національного інституту стратегічних досліджень і були опубліковані в газеті "Демократична Україна" ще 26 грудня 1992 року. Багато з цих і інших складових проблем самоорганізації України були проаналізовані і підтверджені в ряді фундаментальних монографій, що вийшли друком значно пізніше, уже з урахуванням значного періоду трансформаційних перетворень, однак у них, уже з урахуванням десятиліття суспільної трансформації, зазначалося про те, що "...обличчя нашого майбутнього усе ще не сформувалося у суспільній свідомості, а проблема досягнення національного консенсусу відносно ідеології суспільного розвитку залишається надзвичайно актуальною" [10, с. 456]. І навіть незважаючи на суттєві зміни в суспільних настроях, що мали місце під час виборів Президента України 2004 р., які більшою мірою пов'язані (як було показано на початку статті) із проявом невдоволення результатами сформованих у ході трансформаційних перетворень дій влади, що як свою соціальну базу вико-

ристовувала олігархічний капіталізм, у соціальній орієнтації суспільства залишається досить багато глибокосуперечливих процесів і інтересів.

Усе це ставить і дедалі більше загострюватиме перед новою владою найскладніше завдання. Суть його полягає в тому, що декларування необхідності поглиблення демократичних перетворень вимагатиме врахування настроїв широких мас населення, пов'язаних зі значним запереченням великої приватизації. Проте її треба проводити, оскільки без подальшої капіталізації економіки і концентрації капіталу економічне зростання у близькому майбутньому значно скоротиться, а відтак виконання соціальних зобов'язань держави і боротьба з бідністю навряд чи будуть можливі. Однак найголовніше – при капіталізмі без концентрації капіталу, без владної еліти, без цивільних інститутів національної орієнтації суверенітет держави буде під сумнівом. Крім того, доведеться переглянути і роль держави в економічному і громадському житті, і справа не тільки в тому, що має місце корупція. Це важливо, але не менш важливим є й інше – як держава вирішуватиме проблему вестернізації, яка, на жаль, опанувала навіть уми художньої інтелігенції. Досить проаналізувати літературні твори, особливо прозу для масового читача, яка часто ще дуже далека, навіть на рівні підсвідомості, від розгляду або розв'язання тих задач, що постають перед суспільством у частині гуманізації знань і толерантності поведінки. Втім є й багато інших, не менш важливих задач, що потребують перегляду функцій держави.

Необхідна соціалізація держави й істотна зміна його ролі, виходячи з настроїв багатьох людей в Україні, також вимагають ефективних дій. Проте зазначені вище мотиви окремих, найвпливовіших соціальних груп населення можуть віддалити необхідні й бажані буржуазно-демократичні перетворення, в яких необхідно поєднати інтереси великого фізичного і фінансового капіталів з подальшим нагромадженням і розвитком людського капіталу. Варто сформувати серйозну систему балансу інтересів різних груп, для чого в країні поки немає інституційної бази, а широкомасштабні наукові дослідження, на жаль, ще тільки стоять на порядку денному. Їх проведення і створення необхідної бази – проблема часу, при цьому на очікування населення відводиться дуже короткий час. Якщо вдасться демонтувати олігархічний капіталізм, можливою стає загроза зародження бюрократичного, авторитарного або державного капіталізму і т. д. Необхідно домогтися і серйозних змін у сполученні, а краще – єдності політичної й економічної систем при зміні ролі і впливу політичних партій і партійних лідерів, вплив і авторитет яких у населення досі залишаються низькими. Наявний ідеологічний вакуум має заповнити демократично вмотивована політична сила (сили), що відбиває сутність необхідних подальших ринкових трансформаційних перетворень. Особливо слід пам'ятати, що ідеологія лібералізму без толерантності, терпимості, поваги не дає позитивних результатів. Стосовно останніх якостей маємо досить багато проблем, оскільки в суспільстві зруйновані старі соціальні амортизатори і

стримуючі фактори, а нові поки створюються дуже повільно (скоріше, багато що відбувається навпаки). Судячи з наведених результатів опитування, ідеологічний вакуум на сьогодні існує, оскільки навіть авторитет церкви, профспілок, партій не є настільки значним, щоб збалансувати політичну й економічну системи, принаймні зараз. А з урахуванням значних регіональних відмінностей це завдання дедалі більше ускладнюватиметься, тим більше що в результаті виборів Президента України 2004 р. проблеми регіоналізації політичних і економічних інтересів і протиріч з центром одержали новий могутній імпульс.

Вважаємо за необхідне зазначити, що наведені протиріччя необхідно вирішувати на демократичних засадах за одночасної реалізації широкомасштабної програми підвищення рівня соціогуманітарного розвитку всього населення, яке, незважаючи на високий рівень освіченості, не має необхідних політичних і економічних знань, тобто сучасних гуманітарних знань у цілому. Проблемність ситуації полягає також у тому, що незважаючи на глибокі історичні корені запозичень для власного розвитку за аналогією, існує загроза втрати прагнення широких мас, що виявилось останнім часом, до творчої побудови демократичного шляху розвитку. Замість цього формується підтримка можливого надалі протесного шляху розвитку, оскільки, як свідчать опитування населення, недовіра до владних інститутів зростає, як і протесні настрої у порівнянні із бажанням зберегти стабільність. З огляду на те, що "помаранчева" революція породила як професійно підготовлених людей, так і організації протесного руху, такий шлях надалі може сприяти зростанню нестабільності у суспільстві з одночасним підвищенням рівня несталості й в економіці, що призведе до зниження темпів економічного зростання останніх п'яти років. Незважаючи на величезну кількість протиріч, такі темпи були досягнуті завдяки і ринковим відносинам, і підприємницькій активності, і адекватним настроям найманих робітників, хоча активність і результативність інтелектуальної праці, у розвитку якої олігархізм не був заінтересований, при цьому знижувалася. У цьому теж поки що закладене серйозне протиріччя для майбутнього, яке не могло бути розв'язане в рамках колишньої моделі трансформації, значною мірою запозиченої та відповідної до ідеології "Вашингтонського консенсусу" (як би ми це не заперечували). Слід зазначити, що в Україні вона не була повною мірою реалізована.

Підсумовуючи сказане вище можна констатувати, що для основної частки населення України було характерне прагнення до перетворень іншого характеру, ніж запропоновані, що не могло не позначитися на змісті перетворень. У результаті суспільствознавці засвідчили, що "...владні структури, борсаючись у пошуках закордонного "золотого ключика" до дверей і царства ліберальної цивілізації ... аніж не могли або аніж не хотіли усвідомити специфіку української історії, своєрідність менталітету українців, особливостей культури – цього своєрідного генетичного коду суспільства, який

незворотно та органічно буде відривати від себе будь-які заморські нововведення, що суперечить його єству. ... Зрозуміло, що перехідний етап розвитку суспільства характеризується розпадом традиційної спільності, появи в ній двох контингентів населення з протилежними способами життя, конкуренцій двох рівнів потреб, двох рівнів суспільних відносин і їхньої оцінки, зрештою, розколом культурної основи відтворювальної діяльності людей... Низький рівень демократії не дає можливості щодня детермінувати і творчо переосмислювати запозичені культурні досягнення Заходу" [див. 10, с. 59].

Природно, що в таких умовах суспільні перетворення не могли не відбитися на процесі і на результатах економічних реформ – тим більше, що останні декларувалися і проводилися без урахування можливого характеру і наслідків суспільних процесів. У результаті очікувалося, що в Україні, незалежно від суспільних процесів, буде створено сучасну економіку ринкового характеру, що за існуючими критеріями має дуже суперечливе тлумачення зі значною часткою політичної складової. Початок модернізаційного проекту в Україні, що асоціюється зі створенням ринкової економіки, однозначно пов'язувався з доданням нового живлющого імпульсу до розвитку, оскільки чимало з того, що стосувалося політики перебудови в часи колишнього СРСР, насамперед в економічних відносинах, характеризувалося як стан кризи, глибина якої остаточно виявилася вже в часи державної незалежності України. Модернізаційний проект в Україні одержав назву "Шляхом радикальних економічних реформ" і у часі збігся з кінцем 1994 р. – початком 1995 р., тобто практично підсумовував десятилітню політику перебудови і був, як і в багатьох країнах до нас, "загубленим" десятиліттям, хоча зміст політики модернізації був у кожному випадку різним, результати – однаковими, а в окремих випадках – навіть гіршими.

На час сьогоднішньої оцінки результатів змін, що відбулися з початку впровадження модернізаційного проекту України, минуло чергових десять років. Виникає цілком слушне питання – якою мірою "загубленим" або "перетвореним" стало чергове десятиліття для України як держави, для її суспільства і економіки? Відповідь має багатомірний характер, оскільки чергові десять років завершуються значним (протягом останніх п'яти років) економічним підйомом. У той же час багато хто вважає, що в соціальному і політичному вимірі Україна – одна з країн європейського континенту, в якій далеко не все гаразд, що й підтвердилося під час чергових виборів Президента України у грудні 2004 року.

Початок трансформаційних (читай – модернізаційних) перетворень, що ознаменувався переходом до ринкової економіки і мав пакет заходів, пов'язаних з лібералізацією економічного життя, породив уявлення населення України (як і багатьох інших країн, що утворилися в результаті розпаду СРСР) про те, що відбуватиметься масове нагромадження і володіння приватною власністю. Прагнення до цього спричинить стимули до розвитку окремої

особистості і держави в цілому, тобто в суспільстві, в людині і, у кінцевому рахунку, – в економіці з'явиться нова якість за рахунок прагнення, з одного боку, до власності, а з іншого – до оновлення джерел і ресурсів розвитку. Однак результат виявився далеким від очікуваного. Власність є сконцентрованою в руках невеликої частки населення, при цьому значна маса населення бідна, а відтак робоча сила, незважаючи на її високу кваліфікацію, є дешевою. Економічне зростання як результат післякризового відновлення ще далеке від тієї якості, що визначає майбутнє країни з високим ступенем конкурентоспроможності і привабливості для капіталу, що спрямовує свої вкладення в знання, накопичувані в засобах виробництва й особливо в людському капіталі, від яких залежить майбутнє, яке дедалі більше глобалізується.

В Україні після виборів 2004 р. намітився новий етап політичного, економічного і суспільного самовизначення, що має і новизну і позитивність, у тому числі і як наслідок змін минулих років. Адже подібне не могло відбутися на початку 90-х років. Для того, щоб усі ці процеси в майбутньому були реально потрібні суспільству, необхідні, крім ринкової економіки, демократична держава, політична структуризація суспільства, інститути громадянського суспільства, які б перетворили економіку капіталізму з величезною кількістю протиріч у ринкову економіку, до того ж соціально орієнтовану, тобто таку, що дозволить соціальним силам розвиватися в конструктивному напрямку.

Побудовою інститутів цивільного суспільства цілеспрямовано ніхто не займався: вони були віддані на відкуп окремим людям. Оскільки основна маса населення не мала ані жодної уяви про те, що і як треба було робити, то навіть найпростіші форми організації, наближені до інститутів громадянського суспільства (кооперативні рухи, що мають глибоку історію розвитку) не отримали належного прискорення, хоча в науковому плані ця проблема була добре напрацьованою. Тому надалі необхідно, щоб важливі суспільні проекти в Україні реалізовувалися за активної участі неурядових організацій, які підтримуються зсередини, а не є імплементаваними, інакше відторгнення, як і багато десятиліть тому, буде не лише неминучим, а й може стати гостроконфліктним.

І, нарешті, процес політичної структуризації суспільства на тлі падіння авторитету колишньої КПРС як найпопулярнішої партії минулих років, супроводжувався масовим нігілізмом до партійного руху. З іншого боку, політичне будівництво в інтересах окремих особистостей і груп людей, що змогли за рахунок свого становища, особистих якостей, збережених зв'язків і взаємних інтересів, сприяло їх збагаченню, як і відбулося в дійсності.

Таким чином, процес нового великого партійного будівництва в Україні ще попереду, і від його успіху також залежить наше майбутнє і державний суверенітет. Відповідно до законів нагромадження капіталу в майбутньому його подальша концентрація є неминучою, що характеризується як позитив-

ним, так і негативним впливом на стан справ у суспільному і державному устрої; при цьому в стратегічному відношенні подальша концентрація капіталу в Україні набуватиме зростаючого значення. Це невідворотно, про що вище вже було сказано. Важливо, щоб у новому проекті модернізації у тріаді суспільство – держава – економіка інститути громадянського суспільства одержали цілеспрямований розвиток, щоб не звести нанівець процес суспільного контролю за перетворенням і діяльністю державної бюрократії, з одного боку, і бізнес-еліти – з іншого – у системі двосторонніх відносин між державою й економікою. Це дозволить створити взаємовигідний альянс, в якому, на противагу корупції, хабарам, які стали нормою взаємин, установилася б норма прозорих домовленостей в інтересах держави і бізнесу, а не змов у частині монопольного контролю над усіма видами ресурсів, у тому числі і бюджетних. Для того, щоб хабарі стали безглуздо втраченими грішми і панували закон, порядок, прозорість і відповідальність, необхідно, щоб дух закону, дотримання якого є обов'язковим для всіх, підтримувався власне самою державою за допомогою її програми і стабільної довгострокової політики на основі прийнятої довгострокової стратегії розвитку доктринального характеру у світі, що глобалізується. Сутність такої стратегії вимагає широкої суспільної дискусії, в якій би взяли участь різні верстви суспільства.

Література

1. Геєць В.М. Взаємодія довіри і розвитку // Економічна теорія. – 2005. – № 2. – С. 3–16.
2. Выдрин Д. Перемены, мой друг, перемены... // Зеркало недели. – 2004. – 20 марта. – № 11.
3. Фарисенко В. Неповноцінне суспільство // Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін. – К.: ЗАО "ВПЛ", 2003. – С. 208.
4. Большая Советская Энциклопедия. – Т. 18. – С. 720.
5. Shanti Vajracharya, Rajbhandari, NGO in Development Research Project, Working Document 5 August 1999. Proceedings of the International Seminar "NGOs in Development", 19th March 1999, Katmandu, Nepal.
6. David Bornstein, A. Force Now in the World, Citizens Flex Social Muscle. New York Times, July 10, 1999.
7. Сприяння справедливим і чесним виборам 2004 року // Дзеркало тижня. – 2005. – 5–11 лютого. – № 4. – С. 12–13.
8. Сприяння справедливим і чесним виборам 2004 року (закінчення) // Дзеркало тижня. – 2005. – 12–18 лютого. – № 5. – С. 10–11.
9. Гомон Д. "Существует миф, что при В.Ющенко победила демократия" (О том, что ждет Украину и Россию, читателям From-UA рассказывает политолог Сергей Марков). – <http://www.from-ua.com/politics/41ee2a26bc683/>
10. Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: проблеми самоорганізації: В 2 т. – К.: Промінь, 2003. – Т. 2: Десятиріччя суспільної трансформації. – 464 с.